

РОЗДІЛ II. СТОРІНКИ ІСТОРІОГРАФІЇ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ
ДИСЦИПЛІН, ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477.092) : 005

Василь Педич (Івано-Франківськ),
Віталій Тельвак (Дрогобич)

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ ТА ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ
У ДОСЛІДЖЕННІ ВАСИЛЯ ГЕРАСИМЧУКА

У статті розглядається дослідження представника львівської історичної школи Михайла Грушевського Василя Герасимчука «Виговщина та Гадяцький трактат». Зроблено висновок про те, що автору вдалося на основі опрацювання власноруч знайденого в архіві тексту Гадяцького договору та новому прочитанні вже надрукованих джерел і літератури представити широку панораму подій, пов'язаних з генезою та укладанням цієї угоди між Україною і Польщею у вересні 1658 р. В. Герасимчук проаналізував складні процеси й основні тенденції розвитку Гетьманщини в 1657-1660 рр. та означив головні проблеми, з якими вона зіткнулася в своєму політичному розвитку. Наголошено, що В. Герасимчук був одним з перших серед українських істориків, котрий зазначав, що Гадяцький трактат не був головною справою І. Виговського, до якої він ішов від початку свого гетьманування. Його стратегічна мета полягала у створенні незалежної української держави.

Ключові слова: В. Герасимчук, І. Виговський, Б. Хмельницький, Гадяцький трактат, Польща, Україна.

Серед українських істориків, чия творча спадщина і досі залишається без належного наукового опрацювання та оцінки, вирізняється постать Василя Герасимчука¹ – учня Михайла Грушевського, видатного представника львівської історичної школи [12, с. 159-163]. Його історіографічний доробок не є значним, але він вражає глибиною розв'язання наукових проблем історії козаччини початкового періоду Руїни. Праці В. Герасимчука присвячені аналізу складних процесів, які відбувалися в Україні в 1657-1660 рр., розгляду основних тенденцій розвитку Гетьманщини й означенню головних проблем, з якими вона зіткнулася в своєму політичному розвитку. До сьогодні ці дослідження не втратили свого наукового значення і є вагомим внеском історика до скарбниці вітчизняної історіографії. Але, на жаль, сам В. Герасимчук залишається малознаним широкому загалу українознавців. У сучасній українській історіографії з'явилося лише декілька студій, де його життя і творчість вперше стали предметом спеціального вивчення. Це біографічні нариси Я. Федорука [15, с. 535-547; 16, с. 12-32], Ю. Зазульчака [2, с. 107-119] та В. Педича [12, с. 159-163; 23, с. 329-342]. З огляду на сказане, вивчення наукового доробку В. Герасимчука є надзвичайно актуальним.

Наша розвідка присвячена аналізу одного з найбільш ґрунтовних його досліджень «Виговщина і Гадяцький трактат» [3, с. 5-34; 4, с. 23-50; 5, с. 46-90], яке написано на основі опрацювання віднайденого автором в архіві тексту угоди та новій інтерпретації вже відомих джерел і літератури. В цій праці представлена широка панорама подій, пов'язаних з генезою та укладанням Гадяцької угоди 1658 р., яка відтворена в контексті розвитку польсько-українських відносин протягом майже тисячолітньої історії [3, с. 5-18]. Історик зробив цікавий синтетичний огляд цих складних взаємовідносин, намагаючись

¹ Він по-різному писав своє прізвище «Герасимчук» і «Гарасимчук», тому в літературі вживаються обидва варіанти його написання [16, с. 12].

проникнути в глибинну суть процесів як в Україні, так і в Польщі. Насамперед, він ставить конкретне дослідницьке запитання: «що дало спільне проживання цих двох народів під ненормальними умовами?». І дає відповідь – «...хіба се, що звичайно дає неволя, себ-то зміну суспільного положення, понижене етичного світогляду обох народів та зміну деяких черт психічної природи...» [3, с. 6]. На думку В. Герасимчука, неволя витворила в характері нашого народу перевагу пасивності та почуття меншовартості. Він різко критикує ушлякнену польською історіографією «ягелонську концепцію». Перш за все дослідник заперечує оцінку польськими дослідниками Люблінської унії, як «пам'ятника добровільної злуки і згоди», наголошуючи, що «... коли взяти всі користи, що їх витворила дальша консеквенція унії, то вони в половині не нагороджують заподіяних кривд» [3, с. 6]. В. Герасимчук вважає, що поневолення України було переведенням в «конкретні форми» ідеї Казимира Великого, уступаючи німцям на заході власні землі, самим просуватися на Схід. Історик стверджує, що цей польський «*Drang nach Osten*» видав фатальні овочі» [3, с. 7]. Висновок В. Герасимчука категоричний: «...побідний меч Казимира був тільки ризиком на гриб Польщі. То се очевидно, вплив мас народу на великі чужі території для кар'єри урядничої, військової і для земельного набутку, був занадто великим викладанем – експанзією державного організму, щоб його можна було переболіти без свого знесення і без наслідків на будуче» [3, с. 7].

Аналізуючи наслідки просування поляків на українські землі, дослідник зауважує різке порушення рівноваги суспільних верств на користь «великих латифундаторів». На його думку, власне «П'ястівська Польща через се була сильною, що не дозволяла одній суспільній класі брати другу під ноги», а вміла тримати рівномірну еволюцію як міста, так і села [3, с. 7]. Згодом, констатує В. Герасимчук, віддано перевагу «панському плугу», так добре звеличеному польськими істориками. Він не погоджується з їхньою тезою, що «плуг плянтатора» несе цивілізацію і наголошує, що «... сей ославлений плуг підбив велику ідею державної будучности Польщі під грубий – короткозорий матеріалізм одної земельної верстви» [3, с. 7]. Тут зауважимо вплив на В. Герасимчука одного з напрямків «краківської школи» польської історіографії, адже згадану ідею обґрунтував Юзеф Шуйський.

Дослідник простежує експансію Польщі на українські землі від часу «розбишацького наїзду» Казимира Великого на Галичину в 1340 р. Він наголошує, що з упадком державності на Русі «нарід, що вмів давніше своєму життю надавати у всіх сферах гарні своєрідні форми», під Польщею не тільки втрачав свою індивідуальність, але «затрачував чим раз сильніше і свою лучність з минувиною і забував політично-національний програм» [3, с. 8].

Історик розглянув всі більші повстання проти Польщі, розпочинаючи з виступу Мухи 1490 р., М. Глинського 1506 р., завершуючи козацькими повстаннями кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. Він стверджує, що вони носили лише «...знамена протесту поведеного доривочно, в малих розмірах і малим числом ...» [3, с. 9]. Але для нього вони були переконливим доказом того, як сильно наш народ був «одертий з державно-політичних почувань» [3, с. 9].

В. Герасимчук звернув також увагу на релігійне життя, зокрема зупинився на Брестській церковній унії 1596 р., через яку «дістало народне терпіння свого кінця». Не випав з його поля зору і геополітичний фактор, зокрема постійні напади кримських татар на українські землі. Оцінюючи їх трагічні наслідки, дослідник емоційно зазначає, що «... сей вампір безнастанними набігами великі жертви забирив нашої землі і з анемічного її організму висисав до решти кров» [3, с. 10]. В. Герасимчук підкреслює надзвичайну заслугу козащини, яка забезпечила українським землям оборону «перед татарською руїною і дала можливість «...знесеній Україні набрати більшої відпорности» [3, с. 10].

Багато місця в роботі історик відвів аналізу визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, яка «дала нову основу для иньшого політичного укладу на північному сході Європи» [3, с. 10]. Він високо оцінив значення перших універсалів Б. Хмельницького,

в котрих було заявлено глибоке розуміння кривд народу. Дослідник відзначає неабиякий хист гетьмана, котрий зумів повести за собою весь народ, який не тільки повірив у його «велике посланництво», але і віддав «на жертвенник нового порядку всю фізичну силу, майно і кров своїх дітей» [3, с. 11]. Разом з тим, він у цілому дуже критично оцінив подальші дії Б. Хмельницького, який, на його думку, «не використав як слід своїх славних перемог» (перемоги під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями – Авт.) і дав своїй програмі «мізерну сатисфакцію» [3, с. 11]. Тут згадаємо, що сучасні козакознавці відзначають, що В. Герасимчук залишається чи не єдиним в українській історіографії дослідником, котрий цілком сприйняв критичні оцінки М. Грушевського політичної діяльності та особи Б. Хмельницького. На жаль, ці перемоги, констатує В. Герасимчук, були тільки прелюдією десятилітньої кривавої боротьби «за свободу і емансипацію України» [3, с. 13]. Незважаючи на всі успіхи початкового етапу війни, зазначає історик, «Хмельниччина своєї мети, себто автономії України не досягнула, хоч уживала всіх сил...» [3, с. 14].

Характеризуючи Б. Хмельницького і його програму, В. Герасимчук приходить до суперечливих висновків. З одного боку, він говорить про гетьмана, як про вождя, який «... не піднявся до сповнення всеукраїнських національних ідеалів, не перевів соціального визволення всієї маси українського люду і українсько-польського питання не розв'язав» [3, с. 12]. Вчений закидає Б. Хмельницькому консерватизм у поглядах і особливо в тому, що він «ніколи не оперся на народі» [3, с. 18]. Більше того, звинувачує Б. Хмельницького, що він не спромігся «відновити удільну руську державу», хоча такі можливості, на думку історика, були. Він висловлює припущення («здається не відіб'ємося зовсім від правди»), що Україна могла здобути самостійність, коли б гетьман наважився на відкритий союз зі шведським королем Карлом X Густавом, а не «крутив і лявірував», не пішов, коли було потрібно, на допомогу шведам, чим і погубив всю справу [3, с. 18]. З іншого боку, В. Герасимчук дає прекрасну характеристику Б. Хмельницькому, наголошуючи, що «...з домовиною славного гетьмана згасла на віки зірда щастя козацького війська ... з небіжчиком сходила до темного гробу і свобода козацької України...» [3, с. 18]. Як бачимо, тут проявилася апіорність історика, яка привела його до слабо вмотивованих, іноді суперечливих, навіть своїм власним твердженням, висновків. Це ж стало причиною і дещо завищеної ним оцінки І. Виговського та його політики.

Перейшовши до основної частини свого дослідження, історик спершу проаналізував надзвичайно важкий стан тогочасної України після десятиліття кривавої війни. Він не шкодує темної фарби для відтворення того трагічного образу. «Україна, – пише В. Герасимчук, – укрилась туманом смутку і передчутем незнаного горя в будничині, а шалений дотеперішній гурган домової міжусобиці, підсичуваний якоюсь невичерпною демонічною силою безпощадної мести, не клав кінця сліпому злу, а дальше зрошував землю невинною кров'ю і засівав українські простори трупами» [3, с. 19].

В. Герасимчук знову наголошує на не розв'язаному соціальному питанні, складності суспільних процесів в Україні в добу Руїни. Він зауважує, що «легше було козащині скинути з себе польське ярмо, як позбутися набутих в польській школі привичок і класово-економічних вигід». Виконання цього завдання для державних діячів було завжди тим «Сізіфовим каменем, який все котили, а ніколи не викотили до кульмінацій гори» [4, с. 23]. Дослідник переконаний, що кожний безсторонній обсерватор тих часів добре знає, що «...новий військово-адміністративний режим полковників та сотників» був вірною копією давнішого польсько-шляхетського панування. Обов'язки і повинності залишились, хоч вони стали легшими, стверджує історик, але «кривди були тим більш болючі», що походили від своїх «рідних гнобителів» [4, с. 24].

В. Герасимчук звернув увагу на корінну відмінність «української революції XVII в.» від подібних революцій у Західній Європі, бо вона хотіла не тільки усунути «чужу неволю», а й «перевести в своїм нутрі соціальну революцію» і тим самим «мала слабші вигляди на успіх» [4, с. 24]. Відомий польський історик Тадеуш Корзон у своїй рецензії

критикував надмірну увагу В. Герасимчука до соціальних проблем, зазначаючи, що це не що інше, як перенесення реальних подій початку ХХ ст. (насамперед аграрного питання) на історичний ґрунт ХVІІ ст. Він пояснював це безумовним впливом М. Грушевського на молодих дослідників [20, с. 452].

Іншим фактором, що значно впливав на тогочасні події, дослідник називає відмінності між Лівобережною і Правобережною Україною в географічному, соціально-економічному і культурному становищі. Він чітко окреслює характерні прикмети кожного з цих регіонів, зазначаючи, що Правобережжя географічно ближче до Польщі і там «защеплювалися скоріш поняття аристократичної шляхетчини». Натомість на Лівобережжі домінували погляди, «репрезентовані демократичним Запорожем [...] було далеко менше панів і неволя була там легша» [4, с. 25]. Наслідком таких відмінностей, на переконання історика, виробилися власні, також відмінні, політичні ідеали. Для Правобережної України ним було «...велике князівство руське під авторитетом персональної унії з Польщею». В керманичів Лівобережної України ідеал – «автономія України під протекторатом Москви» [4, с. 25].

В. Герасимчук зазначає, що Україна потребувала керманича «організаторського таланту і мудрого законодавця», який би міг забезпечити «тривалий спокій». До цього великого завдання рада в Чигирині по смерті Б. Хмельницького покликала «головного його дорадника, канцлера» І. Виговського.

В характеристиці новообраного гетьмана простежується певна глорифікація істориком героя своєї студії. В інтерпретації В. Герасимчука І. Виговський був «... мужем надзвичайних способностей, здається дала йому природа всі прикмети потрібні відрізняти себе від сірої товпи, прикмети, що пхають людей в їх кар'єрі чим раз вище» [3, с. 21]. В порівнянні І. Виговського з Б. Хмельницьким досліднику не вдалося зберегти об'єктивності, його симпатії на боці Виговського, що в якійсь мірі не дало можливості провести безсторонній аналіз його гетьманування. Відзначимо, що М. Грушевський відзначав цю «правдоподібну», за його словами, спробу В. Герасимчука порівняти діяння цих двох гетьманів. Покликуючись на свого учня, він до розлогої цитати з роботи «Виговщина і Гадяцький трактат» ще додав, що «Виговський був політик-європеець, тим часом як Богдан – стихійна сила більш євро-азійського характеру» [7, с. 1497].

В. Герасимчук відзначає у Виговського «брак... сего великого егоїзму Хмельницького», він не такий безоглядний і не такий пристрасний, як «його великий попередник». І ще, більша холодність виглядає з його психічних рис, яка показує, стверджує В. Герасимчук, що «се чоловік докладно обмисленого пляну, представник реальної політики» [3, с. 24]. Він вбачає в ньому «...далеко виразніше зазначену тенденцію сформулювати ясно провідну думку козащини» і називає його свідомим українським автономістом» [3, с. 25].

Дослідник поставив цікаве запитання для роздумів: «Чому обопільний вплив тих двох людей і світоглядів не видав корисних овочів?» [3, с. 24]. Тоді як В. Герасимчук справедливо стверджує, що простий народ більше любив Б. Хмельницького і він «зістався в піснях у нього популярним автократом-демагогом» [3, с. 24], а Виговський постійної популярності у народі не мав ніколи. Він пояснює це тим, що «простий нарід, який своєю вузькою суб'єктивністю чинить не раз кривди навіть своїм добродіям, не пізнав його (Виговського – Авт.) діяльність» [3, с. 24].

Однією з найбільш науково-цінних частин дослідження В. Герасимчука є його аналіз «автономічно-політичної» програми І. Виговського. З цього погляду особливо цікавим є наведений і, чи не вперше всебічно опрацьований істориком «зачіпно-відпорний» договір між українським гетьманом І. Виговським і шведським королем Карлом Х Густавом від 6 жовтня 1657 р. Він, наголошує дослідник, «кидає сильні промені світла на сміливість поглядів в тодішніх політиків, яким не раз історики закидають незрілість і вузькоглядність» [3, с. 33]. Найбільшу увагу історик акцентує на другому пункті договору. За ним «король

шведський має признати запорожське військо разом з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підлеглий нарід і має перед всіма ворогами боронити його свободи і прерогатив» [3, с. 33-34]. Не менш важливим є і третій пункт, в якому йшлося про кордони України. В. Герасимчук слушно оцінив цей договір як намагання українських автономістів «...утворити в крузі великих народів нову рівно рядну-могучу державу» [3, с. 35].

Історик глибоко проаналізував умови та обставини, які завадили І. Виговському втілити в життя свій «державно-автономічний» план. «Нещасте домової революції, – пише В. Герасимчук, – висунутої на Лівобережжю москвофільською партією, перекупленою і здеморалізованою благочестивим сусідом, були тим чорним лихом, яке впхнуло Україну у вир домової війни, даючи сьому періодові по всі часи характеристичну назву – руїна» [3, с. 36]. Отож, на його переконання, бунт Запорозжя та Пушкаря остаточно зруйнували плани Виговського. Ставлення дослідника до Запорозжя дуже критичне. Він вважає, що славне колись демократичне Запорозжя як «огнище козаччини – волі, забороло руськості і православної віри», тепер перетворилося на «гніздо всякої шумовини і невдоволених» [4, с. 29]. «Січ сходить вповні на негативний фактор, – зазначає дослідник, – який все руйнував через се, що сам не потрапив нічого збудувати» [4, с. 29].

Він описує бунт Запорозжя як доказ того, якою страшною може бути військова анархія. Історик переконаний, що гетьман легко б справився з Яковом Барабашем, який очолив виступ, але за ним стала Москва і «скрито всим кермувала» [4, с. 33]. В. Герасимчук висловлює припущення, що це син того Барабаша, котрому «...скрутив голову Хмельницький» на початку свого повстання [4, с. 33]. Бунт Запорозжя, на його думку, був лише прологом до другого далеко страшнішого повстання Пушкаря, «...піднесеного ... до значіння грізної революції», що охопило все Лівобережжя [4, с. 35]. В. Герасимчук зазначив, що дана проблема ґрунтовно досліджена його колегою по львівській школі Д. Коренцем [11, с. 257-287], тому автор не входить в її детальний розгляд, окресливши лише головні моменти. В. Герасимчук справедливо відзначив, що в діях Я. Барабаша і М. Пушкаря були присутні корисливі інтереси та політичні амбіції – бажання захопити владу, однак він не помітив іншого дуже важливого аспекту повстання – прагнення покозачених селян, які опинилися поза станового ієрархією суспільства, узаконити свій соціальний статус. Взагалі проблема так званих «покозачених селян» повністю випала з його поля зору.

Більш докладно історик зупиняється на провокативній ролі Москви в цих трагічних подіях. Він стверджує, що український гетьман добре знав, що ініціатором бунту була Москва, що саме вона «викликала своїми грошима і моральною підмогою» весь цей рух [4, с. 38]. Дослідник описує московське посольство боярина Хитрово (він помилково називає його Матвієм замість Богдана) (січень 1658 р.) та перебіг Переяславської ради (лютий 1658 р.), на якій Виговського одноголосно обрали гетьманом. «Домова трагедія», стверджує він, наблизилась до свого фіналу. Вчений звернув увагу на союз І. Виговського з татарами, котрий «обвіював всіх якоюсь зловіщою тасмницею» [4, с. 44]. В. Герасимчук наводить цікавий факт, що полковник Джеджалій («вихрист татарський») намагався вбити Виговського, «щоб урятувати Україну від усобиць, але замах не вдався і сам він загинув» [4, с. 44]. Описуючи битву під Полтавою (червень 1658 р.), В. Герасимчук з гіркотою констатує, що «15 тисяч засіяного трупа на побоевищу запечатали погром», а «щасливому побіднику» як трофей дісталася голова Пушкаря, яку приніс татарин на списові [4, с. 46]. Підсумовуючи, дослідник наголошує, що І. Виговський цю громадянську війну уважав за «овоч злочинної політики Москви», про що виразно заявив у своєму універсалі (мова йде про «Маніфест до народів Європи» – Авт.). Історик назвав його «лебединою піснею» свідомої України, з якої «віє розпука і жаль» за змарнованими мріями та відчуттями небезпеки, яка «насувалася з півночі на Україну» [4, с. 48].

В. Герасимчук переконаний, що страх перед громадянською війною і бажання перемогти противника, якого підтримувала Москва, «пхали гетьмана в ненависні для народу обійми Польщі». Його плани «відбудувати Україну на руїнах Польщі» зазнали

краху [5, с. 46]. Зауважимо, що цим твердженням В. Герасимчук заперечує висновок іншого вихованця М. Грушевського М. Стадника про прихильність Виговського до Польщі від початків його гетьманування, а також тезу Д. Коренця, що Москва своїми діями по насадженню в Україні своєї адміністрації («воєвод») спровокувала гетьмана на угоду з Польщею. Він гіпотетично припускає, що І. Виговський «... скрито мріяв, що потомним поколінням передасть спомин про своє пановане величавим пам'ятником – українською державою» [5, с. 46]. Гетьман не зрікся своєї мрії, вважає В. Герасимчук, але відсунув її реалізацію на потім і «обмежив до скромніших розмірів» [5, с. 46]. Сучасні дослідники твердження В. Герасимчука про те, що Виговський планував створити незалежну українську державу вважають перебільшенням, викликаним його ідеалізацією не тільки української шляхти, а й козацької старшини як верстви, головною мрією якої, на його думку, було благо України [17, с. 14]. В. Герасимчук чомусь не побачив їхніх негативних рис користолюбства, прагнення влади, того, що В. Липинський назвав «тупим егоїзмом». Дослідник стверджує, що угода з Польщею була «плодом хвилих обставин», бо між обома сторонами «не було щирости» і перемир'я часто порушувалося. Він не зупиняється детально на цій проблемі, зазначаючи, що вона детально опрацьована в іншому дослідженні Д. Коренця [10, с. 1-20].

Щодо причин, які обумовили порозуміння між Україною і Польщею, то вони, на думку В. Герасимчука, містилися в їхньому тогочасному становищі. Історик зазначає, що Польща, яка гнобила український народ, «ніколи не протягувала йому руки» до можливої згоди. Тільки по великих перемогах Б. Хмельницького, який «...своїм підприємчивим і великим таланом визволив українські землі з під польського ярма», стверджує дослідник, справа порозуміння з Україною стала «найактуальнішою» і навіть питанням «бути чи не бути Польщі» [3, с. 5]. Саме це, а також війна зі Швецією, привели до корінних змін у ставленні польської еліти до політичних вимог І. Виговського. «Традиційна політична засада польської шляхти, – наголошує В. Герасимчук, – що опирала гегемонію Польщі на неволі українського народу, тепер втратила свою силу [...]. Довголітній протест України маніфестований проливом крові, витворив серед правлячих сфер нове покоління з толерантним пересвідченням, із серцем більш схильним до широким уступкам для України» [5, с. 48]. Дослідник зауважив ще один важливий момент, пов'язаний з тим, що до угоди з Україною на Польщу тиснула Австрія, котра «...мала завсіди на козацьчину пильне око» [5, с. 49]. У своєму твердженні В. Герасимчук покликається на спеціальне дослідження цієї проблеми колегою по школі М. Грушевського М. Кордубою [9, с. 1-32].

Історик детально розглянув весь процес підготовки угоди, роль волинського каштеляна С. Беньовського – «колишнього товариша І. Виговського і П. Тетері з гродського суду у Луцьку», складність переговорів і нарешті «великий факт поєднання двох народів» у Гадячі (16 вересня 1658 р.) [5, с. 58-81]. У своїй роботі В. Герасимчук подає повний текст Гадяцького договору, віднайдений ним у бібліотеці музею кн. Чарторийських у Кракові. Він зазначив, що знайшов два автентичні екземпляри угоди, які, на його думку, «не дуже різняться між собою». Він був першим, хто запровадив ці тексти до наукового вжитку, але не зосереджувався на аналізі їх відмінностей. Дослідник слушно припустив, що вони мабуть не є урядовими, обов'язковими для обох сторін документами, оскільки на них відсутні підписи польських комісарів. Для чого вони були написані та чому мають підпис гетьмана І. Виговського він не пояснив, можливо, вважає дослідник, вони «призначалися для підпису короля». Український історик М. Стадник у роботі «Гадяцька унія» вказав на відмінність між цими двома екземплярами («списками»), проте не поставив питання про їх походження [14, с. 68]. Ґрунтовне порівняння обох варіантів тексту та їх детальний аналіз зробив М. Грушевський у Х томі «Історії України-Руси». Сучасні дослідники наголошують на тому, що списків Гадяцької угоди збереглося аж дванадцять [17, с. 308].

Оцінюючи Гадяцьку угоду, В. Герасимчук чи не першим серед українських істориків наголосив на тому, що вона була логічним результатом Хмельниччини, коли

«тільки кристалізувався і виховувався розвій політично-національних думок» і лише за І. Виговського «ся велика ідея знайшла своє викінчене» [3, с. 12]. Відзначимо, що в той час чільні представники української історіографії акцентували увагу саме на розриві цієї традиції між гетьмануванням Б. Хмельницького та І. Виговського. Так, М. Грушевський розглядає Гадяцький договір передовсім як «...унію шляхетську», наголошуючи: «... Коли переславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась забезпечити її, Гадяцька унія домагається такої гегемонії для української шляхти» [8, с. 336]. В. Липинський вказує на те, що це була «засаднича зміна внутрішньої і зовнішньої політики по смерті Б. Хмельницького» і повернення до польської політичної моделі [21, с. 598].

В. Герасимчук зазначає, що Гадяцький трактат не був головною справою І. Виговського, як стверджували більшість попередніх дослідників, до якої він ішов від початку свого гетьманування. Це, на його думку, скоріше «спосіб ніж ціль», «...акт без глибокого змісту історичної неминучості...» [5, с. 47].

Взагалі, щодо оцінок Гадяцької угоди, то слід зауважити, що тодішня польська історіографія більшою мірою трактувала Гадяцький договір як акт великої політичної мудрості, вияв глибоких політичних ідей, документ великого морального значення, цінну поправку до Люблінської унії, приклад побудови нових взаємовідносин на ягеллонських принципах рівності, братерства та взаємоповаги між народами тощо. До прикладу, М. Грушевський за взірць поглядів польської історіографії на цю проблему наводить твердження професора Краківського університету А. Валевського [8, с. 376].

Високо оцінювала Гадяцький договір і частина українських істориків. Зокрема, М. Костомаров трактував його як «проект організації козацької України в формі республіки федеративно зв'язаної з Польською Кораною і В. к. Литовським». Хоча, загалом, в українській історіографії з цього приводу панувала більш скептична точка зору. В найбільш концентрованому вигляді вона висловлена В. Липинським, який наголошував, що єдиною метою польських політиків було «...дешевим коштом» повернути Україну. А Гадяцький договір учений означив як «найсумніший політичний акт післяреволюційних звершень української шляхти» [21, с. 591-592]. Необхідно зазначити, що В. Герасимчук також був далекий від творення будь-якого апофеозу Гадяцької угоди, оцінював її дуже критично, особливо в порівнянні до величних намірів досягнення самостійності України. На думку історика, це була «...політика уступства і частинного банкрутства» [...], «...се вже повна капітуляція тільки відіграна з артистизмом, повним укритем проявів своєї внутрішньої слабости» [5, с. 47].

Необхідно зазначити, що така оцінка суперечить висновкам сучасних дослідників. Зокрема В. Брехуненко називає Гадяцький договір «кроком на дивовиж далекосяжним». «Порозуміння в Гадячі, – пише В. Брехуненко, – рішуче підважувало здобутки Московії 1654-1656 рр., відкриваючи для східно-європейського обширу інші обрії на короткотермінову та й на далеку перспективу» [1, с. 172]. Також треба зауважити, що В. Герасимчук не звернув увагу на тезу, яка є дуже популярною в сучасній історіографії, що Гадяцька угода запізнилася майже на сто років. В. Брехуненко зазначає, що «у загальних рисах це була та модель, повз яку під час Люблінської унії пройшли українські князі і яка забезпечила б утворення надпотужного ...східноєвропейського блоку і супроти Москви, і супроти Османської імперії» [1, с. 171].

Насамкінець, слід зауважити, що праці В. Герасимчука читаються не легко, оскільки вони не завжди добре структуровані, в них спостерігається певна хаотичність подачі матеріалу. Автор часто відходить від головного предмету дослідження і вдається до загальних роздумів, без сумніву, цікавих, але це переобтяжує роботу і певною мірою утруднює її сприйняття. В його працях зустрічається багато діалектизмів, за що йому постійно дорікав М. Грушевський, готуючи до друку одну з робіт молодого історика

(«неохайна мова») [23, с. 341]. Та це все не знижує вартість його доробку, оскільки історика вдалося дослідити дуже складний період минулого України з позиції цілісності історичного процесу. Не можна не згадати про його внесок у розширення джерельної бази, підготовлену ним велику збірку документів, яка на жаль, в силу різних незалежних від нього причин не була надрукована (частину цієї збірки вдалося віднайти і видати Я. Федоруку в 1994 р.) [6, с. 1-139]. В. Герасимчук надалі залишається одним із чільних дослідників початкового періоду Руїни в українській історіографії, який вніс багато нового у вивчення цієї епохи. Роботи В. Герасимчука до сьогодні активно використовуються дослідниками доби Руїни [13, с. 265, 299, 300; 17, с. 13-15, 306-308; 18, с. 11, 90, 97, 373]. Про наукову вагомість його доробку може свідчити хоча б той факт, що в одній із рецензій на працю А. Аммана закидалося як поважний недолік відсутність у бібліографії про Гадяцькі пакти праць В. Герасимчука [2, с. 118-119].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. / Віктор Брехуненко. – К., 2014. – 503 с.
2. Зазульчак Ю. Василь Герасимчук – дослідник української козаччини / Юрій Зазульчак // Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1996. – С. 107-119.
3. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / Василь Герасимчук // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. 87. – Кн. I. – С. 5-34.
4. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / Василь Герасимчук // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. 88. – Кн. II. – С. 23-50.
5. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / Василь Герасимчук // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. 89. – Кн. III. – С. 46-90.
6. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / Василь Герасимчук. – Львів, 1994. – С. 1-139.
7. Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. В 11 т., 12 кн. – К., 1997. – Т. IX. – Кн. 2. – 1603 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. В 11 т., 12 кн. – К., 1998. – Т. X. – 393 с.
9. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею / Мирон Кордуба // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. 84. – Кн. IV. – С. 1-32.
10. Коренець Д. Зносини Виговського з Польщею в р. 1657-58 / Денис Коренець // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т. 38. – Кн. VI. – С. 1-20.
11. Коренець Д. Повстанє Мартина Пушкаря / Денис Коренець // Науковий збірник присвячений професорови Михайлу Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – С. 257-287.
12. Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові / Василь Педич. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.
13. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648-1659 рр. [Пер. з пол. проф. Ю. Мицика] / Анджей Перналь. – К., 2013. – 400 с.
14. Стадник М. Гадяцька унія / Микола Стадник // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1910. – Кн. VII. – С. 65-85.
15. Федорук Я. Відгук Василя Герасимчука на IX том «Історії України – Руси» М. Грушевського / Ярослав Федорук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3-4. – Том 6/7. – С. 535-547.
16. Федорук Я. Василь Герасимчук та його не видані «Матеріали до історії козаччини XVII віку» / Ярослав Федорук // Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 12-32.
17. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни / Тетяна Яковлева. – К., 1998. – 459 с.
18. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – до Андрусівської угоди (1659-1667) / Тетяна Яковлева. – К., 2003. – 643 с.
19. Chynczewska-Hennel T. Idea unia hadziackiej – pięćdziesiąt lat później / Teresa Chynczewska-Hennel // Kwartalnik Historyczny. – T. CIX. – 2002. – Z. 3. – S. 135-136.
20. Korzon T. [Рец. на:]. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький, Записки НТШ, Львів, 1904, Т. 59-60 / Tadeusz Korzon // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1908. – R. XXII. – T. 2-3. – S. 446-456.
21. Lipinski W. Z dziejów Ukrainy / Wacław Lipinski. – Kraków, 1912. – 682 s.

22. Pedych W. Wasyl Herasymczuk / Wasyl Pedych // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. – Tom. II. – Rzeszów, 2014. – S. 329-342.

REFERENCES

1. Brekhunenko V. Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v seredyni XVII-XVIII st. – K., 2014. – 503 s.
2. Zazulchak Yu. Vasyl Herachymchuk – doslidnyk ukraïnskoï kozachchyny // Herachymchuk V. Materialy do istorii kozachchyny XVII viku. – Lviv, 1996. – S. 107-119.
3. Herasymchuk V. Vyhovshchyna i Hadiatskyi traktat // Zapysky NTSh. – Lviv, 1909. – T. 87. – Kn. I. – S. 5-34.
4. Herasymchuk V. Vyhovshchyna i Hadiatskyi traktat // Zapysky NTSh. – Lviv, 1909. – T. 88. – Kn. II. – S. 23-50.
5. Herasymchuk V. Vyhovshchyna i Hadiatskyi traktat // Zapysky NTSh. – Lviv, 1909. – T. 89. – Kn. III. – S. 46-90.
6. Herasymchuk V. Materialy do istorii kozachchyny XVII viku. – Lviv, 1994. – S. 1-139.
7. Hrushevskyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy. V 11 t., 12 kn. – K., 1997. – T. IX. – Kn. 2. – 1603 s.
8. Hrushevskyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy. V 11 t., 12 kn. – K., 1998. – T. X. – 393 s.
9. Korduba M. Proba avstriiskoho poserednytstva mizh Khmelnytskym i Polshcheiu // Zapysky NTSh. – Lviv, 1908. – T. 84. – Kn. IV. – S. 1-32.
10. Korenets D. Znosyny Vyhovskoho z Polshcheiu v r. 1657-58 // Zapysky NTSh. – Lviv, 1900. – T. 38. – Kn. VI. – S. 1-20.
11. Korenets D. Povstanie Martyna Pushkaria // Naukovyi zbirnyk prysviachenyi profesorovy Mykhailu Hrushevskomu uchenykamy i prykhylnykamy z nahody yoho desiatytilnoi naukovoï pratsi v Halychynni (1894-1904). – Lviv, 1906. – S. 257-287.
12. Pedych V. Istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho u Lvovi. – Ivano-Frankivsk, 1997. – 208 s.
13. Pernal A. Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina. Dyplomatychni vidnosyny 1648-1659 rr. [Per. z pol. prof. Yu. Mytsyka]. – K., 2013. – 400 s.
14. Stadnyk M. Hadiatska uniiia // Zapysky Ukrainskoho naukovoï tovarystva u Kyievi. – K., 1910. – Kn. VII. – S. 65-85.
15. Fedoruk Ya. Vidhuk Vasyliia Herasymchuka na IKh tom «Istorii Ukrainy – Rusy» M. Hrushevskoho // Ukrainskyi arkhoeohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia. – K., 1999. – Vypusk 3-4. – Tom 6/7. – S. 535-547.
16. Fedoruk Ya. Vasyl Harasymchuk ta yoho ne vydani «Materialy do istorii kozachchyny XVII viku» // Harasymchuk V. Materialy do istorii kozachchyny XVII viku. – Lviv, 1994. – S. 12-32.
17. Iakovleva T. Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII st. Prychyny i pochatok Ruiny. – K., 1998. – 459 s.
18. Iakovleva T. Ruina Hetmanshchyny. Vid Pereiaslavskoi rady – do Andrusivskoi uhody (1659-1667). – K., 2003. – 643 s.
19. Chynczewska-Hennel T. Idea unia hadziackiej – piećdziesiąt lat później // Kwartalnik Historyczny. – T. CIX. – 2002. – Z. 3. – S. 135-136.
20. Korzon T. [Рец. на:]. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький, Записки НТШ, Львів, 1904, Т. 59-60 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1908. – R. XXII. – T. 2-3. – S. 446-456.
21. Lipinski W. Z dziejów Ukrainy. – Kraków, 1912. – 682 s.
22. Pedych W. Wasyl Herasymczuk // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. – Tom. II. – Rzeszów, 2014. – S. 329-342.

Педич В., Тельвак В. Иван Выговский и Гадячский трактат в исследовании Василия Герасимчука.

В статье рассматривается исследование представителя львовской исторической школы Михаила Грушевского Василия Герасимчука «Виговщина и Гадячский трактат». Сделан вывод о том, что автору удалось на основе обработки собственноручно найденного в архиве текста Гадячского договора и новом прочтении уже напечатанных источников и литературы представить широкую панораму событий, связанных с генезисом и заключением этого соглашения между Украиной и Польшей в сентябре 1658 г. В. Герасимчук проанализировал сложные процессы и основные тенденции развития Гетманщины в 1657-1660 гг. и обозначил главные проблемы, с которыми она столкнулась в своем политическом развитии. Отмечено, что В. Герасимчук был одним из первых среди украинских историков, который считал, что Гадячский трактат не был главным делом Выговского, к которому он шел от начала своего правления. Его стратегическая цель заключалась в создании независимого украинского государства.

Ключевые слова: В. Герасимчук, И. Выговский, Б. Хмельницкий, Гадячский трактат, Польша, Украина.

Pedych V., Telvak V. Ivan Vyhovsky and the Treaty of Hadiach in research of Vasyl Herasymchuk.

This article is devoted to the studies of the representative of Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky Vasyl Herasymchuk «Vyhovshchyna and Treary of Hadiach». It has been concluded, that author managed, on the basis of the text of Hadiach Treaty, found on his own, and the new viewpoint on already published sources and literature, present a wide panorama of events connected with the genesis and settling the agreement between Ukraine and Poland in September 1658. V. Herasymchuk managed to analyze complicated processes and main trends in development of Hetmanshchyna in 1657-1660 and highlight essential problems it encountered during its political development. It is emphasized, that V. Herasymchuk was one of the fist Ukrainian historians, who noticed, that Treaty of Hadiach was not the main achievement of Vyhovsky, he aimed at since the beginning of his reign. His strategically aim was to create independent state of Ukraine.

Keywords: V. Herasymchuk, I. Vyhovsky, B. Khmelnytsky, Treaty of Hadiach, Poland, Ukraine.

Одержано 19.02.2016.

УДК 94(477)«15»

**Валерій Ластовський
(Київ)**

ПЕРША ЗГАДКА ЧЕРКАС ЯК ПРОБЛЕМА ВИКОРИСТАННЯ ДЖЕРЕЛ В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається проблема визначення істориками датування першої згадки міста Черкаси в історичних джерелах. Детально висвітлюються різні варіанти, запропоновані дослідниками, їх фіксування в документах та обґрунтування вченими. Доводиться помилковість більшості вказаних історичних дат і визначається реальний хронологічний проміжок, у який вперше в історичних документах згадується існування міста Черкаси. Уявлення істориків щодо визначення як першої реальної згадки стосовно існування міста в джерелах, так і відповідно стосовно його походження відрізняються надзвичайною різноманітністю. Ця тенденція зберігається і до сьогодні, ігноруючи навіть офіційно визначену дату походження міста. Тому, для з'ясування історичної реальності, необхідний аналіз усіх запропонованих дослідниками позицій у цьому питанні. Першою ж безумовно достовірною є згадка Черкас у відомому «Списку руських міст дальніх і ближніх». Її дослідник М. Тихомиров зробив припущення, що ця пам'ятка з'явилася в період між 1387 та 1392 рр. Вона є свідченням того, що Черкаси вже не були на той момент простою заставою. Але оскільки більш ранніх достовірних згадок про Черкаси не існує, це є свідченням поступового зростання міста впродовж кількох десятиліть водночас із укріпленням литовської влади. Нещодавно був введений в обіг ще один документ, котрий датується 9 серпня 1392 р. – грамота подільського князя Федора Коріатовича, – в якому чітко фіксується тодішній управитель міста Черкаси – пан Бедріх.

Ключові слова: історіографія, Черкаси, джерела, літопис, хроніка, Велике князівство Литовське, «Список руських міст дальніх і ближніх».

Для з'ясування походження будь-якого міста завжди самим важливим моментом є його історична фіксація, прив'язана до певного письмового джерела. Звичайно, першою згадкою в джерелах передовсім маніпулюють історики. Відштовхуючись від неї, вони, власне, конструюють більш ранній період, заповнюють прогалини невідомого. Так і з'являється рання історія міста, його поява на історичній арені.

Сумнівів у тому, що Черкаси – місто давнє, ні в кого не виникало. Виникало питання лише, – наскільки. Історики обрали достатньо різні дати для конструкції минулого міста і його походження, що було викликано, безумовно, різними причинами. Причому, це